

Komáromi Sándor

Kisebbségkutatás 2010. 2. szám

Vallás és egyház, egyház és politika kapcsolata a rendszerváltás utáni Kelet-Európában

Glaubenssache – Kirche und Politik im Osten Europas. = Osteuropa. 59. Jg. 2009. H. 6. 5-277. p. (Bevezető tanulmány: Thomas Bremer, Jennifer Wasmuth: Gott und die Welt - Kirche und Religion in Osteuropa; további szerzők: Detlef Pollack, Evert van der Zweerde, Alfons Brüning, Vasilios N. Makrides, Petr Fiala, Dieter Bingen, Robert Žurek, Tomasz Królak, Pawel Bortkiewicz, Natal'a Kočan, Lilija Berežnaja, Veniamin Semionov, Gerd Stricker, Joachim Willems, Regina Elsner.)

A modern szekularizálódás útján (Dél-Európát kivéve) messze előre tartó nyugat közvéleményét az iszlamista fundamentalizmus jelentkezése döbbsenti rá újra a vallások és egyházak ma is aktuális társadalmi, politikai szerepére. Ilyen irányú újdonságot – ha tüzetesebben megnézzük – a pártállami diktatúrák szorításából felszabadult Kelet-Európa is bőséggel kínál. A folyóirat a nyugati köztudatban fehér foltnak számító témában jelentkezik tematikus összeállításával. Vállalkozása mindazáltal nem teljes körű: a vizsgálódás csak „nyugati” és „keleti szláv” országokra terjed ki tételes formában (Cseh- és Lengyelország, Ukrajna, Oroszország), más régiókat egyáltalán nem vagy csak érintőleg tematizálja. Maga a bevezető tanulmány átfogó igényű, habár adott terjedelmében természetesen csak vázlatos áttekintést adhat a tárgyról.

Közös meghatározottságok

A perifériára szorítottság és üldöztetés hosszú évtizedei után új életre kelt egyházi intézményesség megfelelő küldetést nyert az erkölcsi, szellemi kiüresedés terében, még ha az új vallásosság vagy – finomabban - a vallás iránti új érdeklődés első, hevesebb lendülete idővel el is ült, és a társadalom egy részének távolságtartásában csakhamar körvonalazódtak a realitások. Az egyházak bátran éltek a társadalmi szerepvállalás visszatért lehetőségeivel (oktatás, karitatív munka, művelődés). Akárcsak a múltbeli örökségek, a jelenbeli lehetőségek is országonként, régióként egymástól eltérőek, igen sokfélék. Állam és egyház viszonyát demokratikus normák alapján az 1990-es évek során mindenütt törvényileg vagy akár szerződések útján is szabályozták. Az egyház és az állam együttműködő partnerségét meghaladó politikai összefonódás kísérlete - a múltból felelevenített vagy változott viszonyokból fakadó törekvésképpen – ahol előfordul, a törvényi alapokon túlmutató, újabb fejlődés..

Az új politikai viszonyokra mért egyház- és valláspolitikai tétje a megfelelés a mai kor hívó igényeinek. Ennek feltárásával és a belső reformok készségével a legtöbb felekezet, legtöbb helyen máig adós. Az okok sorában egyebek között a nemzedékek eltérő, nehezen egyeztethető tapasztalata és tudása, valamint az „ügynök”-múlt késlekedő feltárása szerepelhet. A társadalom segítségére lenne szükség áttekintetben, hogy differenciáló igénnyel felmérjék: a diktatúrában a korlátok közé szorított, afféle jogfenntartó egyházi munka önmagában hol, mikor feltételezte a politikai rendszerrel való kényszerű, esetleg becsületes szándékú, de kiszámíthatatlan következményekkel járó együttműködést. A konszolidált polgári nyugat társadalmi viszonyai között jó ideje a politika, a vallás és a civiltársadalmiság kölcsönös függetlensége, hármas autonómiája alapján működik. E kölcsönösség alapján a vallási örökség bennefoglaltatik az emberi „alapértékekben”, és a közös Európa láthatárán sem mellékes tényező. De az egyéni emberi jogok és a valláserkölcsharmonizációja nélkül nem képviselhető. E téren leginkább a katolikus elit intellektuális felkészültségétől remélhető előrelépés belátható időn belül.

Ortodoxok

Oroszországi és ukrainai bázisával Kelet-Európa legnépesebb vallása bő hét évtizeden át tartó elnyomatás és üldöztetés után kelt új életre a szovjet rendszer felbomlásával. Az orosz szférában egységes, nemzeti súlyú egyháza a hitéletől elidegenített polgárok millióit (ma hivatalosan 90 millió) alapvetően a mentális kötődés szintjén nyerte vissza a pravoszláv kultusz számára. Felmérések tanúsítják: a hívők egyelőre inkább csak alkalmi templomba járók, a hittartalmakat alig ismerik, szakrális élményük kimerül a vallási szokások formális követésében, elköteleződésükre az ikonok, a szentelt víz és az egyház szentjeinek konvencionális tisztelete jellemző. Az Orosz Ortodox Egyház (Moszkvai Patriarchátus) alkotmányos talajon, illetve az 1997-es vallási törvény alapján újra az orosz állam első számú társadalmi partnere. A hangsúlyozott kapcsolat látható formában reprezentációs síkon (látványos formában rendszeresített, nyilvános érintkezés) jut kifejezésre, ami önmagában még nem azonos állam és egyház „összefonódásával“, mint azt a távolból gyakran gondolja a nyugati közvélemény. A két független oldal tényleges együttműködésének útjai kevésbé láthatóak vagy még nem alakultak ki. II. Alekszij pátriárka több békefelhívását az első csecsen háború kezdetén a politikai vezetés mindenestre eleresztette a füle mellett. Viszonzásképpen az egyház nem követte saját lépéssel az abház vagy a dél-oszét függetlenség moszkvai elismerését.

A felszabadított orosz egyház saját identitását illetően mérhetetlenül elavult, obskurantista és bezárkózó örökséget vett át, melynek elkerülhetetlen reformja kétfelé: a belső megújulás progressziója és a nemzeti heroizmus irányába húz. A mérleg egyelőre az utóbbi javára billen, mint az kitetszik I. Kirill, 2009-ben megválasztott, előéletében ökumenikusan nyitottnak tartott pátriárka állásfoglalásaiból. A továbbiakban fennáll az orosz egyház politizálódásának veszélye. Az ortodoxia politikai-ideológiai instrumentalizálása máris kihívta a liberális értelmiség heves ellenkezését. Politikai helyezkedéséről árulkodik II. Miklós cár szenttéavatása (ezernél több, a szovjet terrornak áldozatul esett egyházi és laikus személyiség társaságában), még ha nem is „mártír“, csak „áldozat“ minősítéssel. (Bár a kanonizálást az emigráns orosz egyház korábbi, hasonló lépése nyomán aligha kerülhette el. A témában lásd Gerd Stricker külön elemzését.) Afelől pedig az egyházvezetés egyébként 2000. évben kiadott társadalomerkölcsi alapvetése sem hagy kétséget: lényegében szembenáll a demokratikus társadalom széles jogkiterjesztésével az individualizált magatartásformákra. Nem véletlen, hogy egyes egyházi csoportok élen járnak például melegfelvonulások, melegbárok elleni hangulatkeltésben, ami azután gyakran atrocitásokba is torkollik.

Az ukrán ortodoxia a maga sajnálatos széttagoaltsága miatt hasonló, centrális társadalmi küldetést nem tölthet be. A Moszkvai Patriarchátus tradicionális ukrainai adminisztrációja, az abból kivált, kievi fennhatóságú Ukrán Ortodox Egyház, továbbá a kettőtől egyformán független, az emigrációban fejlődött autonóm (autokefál), a görög egyház támogatását váró szervezet legitimitási vitái, egymás törekvéseit oltják ki, a hívő közönséget is tragikusan megosztva. Marakodnak a diktatúra által elkobzott, visszaveendő egyházi javak elosztása körül. Ez a megosztottság, anélkül, hogy vallási pluralizmust eredményezne, ugyanakkor jelentős mértékben kedvez a szovjet korszak alatt betiltott, felosztatott görög katolicizmus nyugat-ukrainai újjászerveződésének, annak ellenére, hogy az ortodoxia mindenfelől támadja.

Római katolikusság

A rendszerváltó országok második legnépesebb vallása, melynek több új oroszországi

egyházmegyéje 2002 óta az ortodoxokat mélyen zavarja, Lengyelországban van jelen fő súllyal, és többségi vallás más, kisebb államokban (Litvániában abszolút többséggel). Múltja, öröksége, ennek megfelelően jelenbeli fejlődése is országonként más és más.

Az önmagában többségi katolikus egyház ma minden jel szerint a legmesszebbmenőkig szekularizált Csehország (40 % felekezeten kívüli polgár mellett), így az ország társadalmi, politikai életében nem igazán tényező. Erre Kelet-Európában nincs is más példa. A jelenség nem is elsősorban a diktatúra következménye, adott volt már a háború előtt, és a Habsburg-ellenreformáció keretében a nemzetre oktrojált katolicizmus gyökértelenségére vezethető vissza. A vallás kérdését már a cseh nemzeti mozgalom osztrákellenes ideológiája kiiktatta. A pártállamiság idején lebomlott intézményi struktúra helyreállítása, az egyházi javak visszaadása igen bizonytalanul halad.

Gyökeresen más a kép Lengyelországban. A lengyel katolikus egyház és a vallás történelmi elfogadottságát a diktatúra korlátozó intézkedései, bomlasztó próbálkozásai sem törölhették el. A lengyel katolikus az évszázados nemzeti ellenállással összefonódó egyház tekintélyéből nyerte erejét. A történelmi erőtartálékaira vallott rá II. János Pál kiválasztódása a pápai trónra. Egyházfői tevékenységével egyúttal cselekvő részesévé válhatott a diktatúrák lebontásának. „Wojtyła pápa“ mitikus magaslatokba emelt alakja a rendszerváltást követően ugyanakkor teherként nehezedik hazai bázisára, amely a plurális demokrácia viszonyai között egyelőre nehezen talál rá új feladataira. Állam és egyház demokratikus viszonyát alapjaiban szabályozta az 1998-ban létrejött konkordátum. Ez lehetővé tette vagy visszamenőleg legalizálta a katolikus vallás széleskörű, háború előtti szintű térfoglalását a szociális szférában, a sajtóban, könyvkiadásban, a kultúrában. A belső szemlélet megújítása eközben általában elakadt. Egyházi körökben, a vezetés kezéből is kicsúszva obskurantista törekvések kaptak lábra. Magát a lengyel egyházat kompromittálja például a kiterjedt médiabirodalmat fejlesztő, „nemzeti“ katolikus szektáriánus csoport, amely a nemzetközi hálózaton kívül működő, nagy hatású Mária Radiót is fenntartja. A csoport – rádiója és sajtója révén széles tömegbefolyású - militáns keresztény-fundamentalista platformja együtt halad a politikai populista nacionalizmussal (Lengyel Családok Ligája, Katolikus-Nemzeti Mozgalom, Jog és Igazságosság párt).

Protestánsok

Észt-, illetve Lettország többségi evangélikussága, a jelentékeny magyar református kisebbség, az evangélikus kiségyházak Szlovákiától (egykori német telepítések nyomán) Oroszországig, és különféle szabadegyház-szórványok a diktatúrából megszabadulva ugyancsak megkezdték identitásának újraépítését. A sokfélekezetésű struktúra egyházai, ahogy az történelmileg kialakult, többnyire a vezető, nagy egyházak árnyékában húzódnak meg, emellett egymástól is elszigetelődnek. Áruklodóak ilyen szempontból az autochton törekvésű nemzeti, etnikai és regionális névadások („Magyar Református Egyház“, „Szerbiai Szlovák Evangélikus Egyház“ stb.). A pártállami múlt vesztesége, hogy nem vagy csak korlátozottan kapcsolódhattak be az 1973. évi leuenbergi konkordia felekezeti, egyúttal nemzetközi programjába.

Iszlámhívők

Tatár vagy török népmaradványok és szórványok mellett az egykori hódítók vallását felvett népcsoportok körében máig él, pontosabban a rendszerváltások nyomán újjáéledt az iszlám is, Oroszország számos régiójában, egyes FÁK-államokban vagy Bosznia-Hercegovinában egyaránt. Új fejlődés gyanánt a kaukázusi régióban – mint ismeretes – a közel- és közép-keleti iszlámizmus befolyására politikai szakadármozgalmak eszközévé vált, míg a visszatérő krími tatárság körében egyelőre egyensúlyban marad az idősebb

generációk által őrzött helyi örökség és az idegenből hozott újítás sok ellentéte. Figyelemre méltó, önálló jelenség az iszlamizmustól mentes, egyelőre még bővebb tanulmányozásra váró bosznia-hercegovinai kép.

Komáromi Sándor